

Jędrzej Piekara*

KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II

ORCID: 0000-0003-0644-0093

Gustaw Herling-Grudziński – Michaił Heller. Korespondencja w latach 1972–1994

Zachowana korespondencja Michaiła Hellera z Gustawem Herlingiem-Grudzińskim obejmuje trzydzieści pięć listów (piętnaście autorstwa Hellera i dwadzieścia autorstwa Herlinga), które powstały w latach 1972–1994. W zachowanej korespondencji występują luki: najbardziej widoczne jest to, że brakuje listów Herlinga z lat 1981–1987 i listów Hellera z 1975 i 1992 r. Należy przy tym również zaznaczyć, że wielokrotnie odpowiedź na list nie musiała powstać – zastępowały ją rozmowy telefoniczne i osobiste spotkania. Wszystkie listy Michaiła Hellera sporządzone zostały w języku rosyjskim, na maszynie. Listy Gustawa Herlinga-Grudzińskiego pisane były w języku polskim, najczęściej odręcznie, choć jest również kilka listów wydrukowanych. W listach niekiedy występują dopiski, pochodzą one od Eugenii Heller (żony Michaiła Hellera) – po polsku; oraz Lidii Herling-Croce (żony Gustawa Herlinga-Grudzińskiego) – po francusku i włosku. W przypadku jednego listu nie udało się ustalić dokładnej daty powstania. Wszystkie listy Michaiła Hellera zostały przetłumaczone z języka rosyjskiego przez piszącego niniejsze słowa, podobnie list Lidii Herling-Croce z języka francuskiego. W listach Gustawa Herlinga-Grudzińskiego zachowana została oryginalna interpunkcja. Swoje listy Michaił Heller rozpoczął od małej

* Historyk, doktorant Szkoły Doktorskiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, uczestnik seminarium prof. Rafała Wnuka i prof. Mirosława Filipowicza. Laureat konkursu Stowarzyszenia Instytut Literacki Kultura i Fundacji Kultury Paryskiej na najlepszą pracę magisterską w 2019 roku. Autor *Polskich wątków w życiu Michaiła Hellera*, które ukazały się w 2021 roku nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego. Obecnie pracuje nad problematyką idei „nowego człowieka sowieckiego” – jej teorii i praktycznego zastosowania w ZSRR. W 2022 roku ukaże się w Wydawnictwie UKSW opracowana i przetłumaczona korespondencja Michaiła Hellera z Wiktoorem Woroszyłskim.

lity w pierwszym zdaniu pierwszego akapitu oraz pisał z małej litery takie zwroty grzecznościowe jak „Ty”, „Ciebie” itp. – takie formy zostały zachowane w tłumaczeniu. Listy Gustawa Herlinga-Grudzińskiego przechowywane są w archiwum Michaiła Hellera w bibliotece *La Contemporaine* w Nanterre¹. Listy Michaiła Hellera znajdują się w Archiwum Gustawa Herlinga Grudzińskiego w Fondazione „Biblioteca Benedetto Croce” (skany Biblioteki Narodowej)².

Zgodę na publikację niniejszej korespondencji wyrazili Spadkobiercy – Marta Herling oraz Leonid Heller, za co najmocniej im dziękuję.

[Paryż] 12 stycznia [1972]

Drogi Panie Michale,

Słyszę od Zygmunta [Hertza]³, że wykańcza Pan pracę doktorską⁴ i że potrwa to jeszcze jakiś tydzień. Nie chcę przeszkadzać. Niech Pan zadzwoni po odwaleniu tej roboty, chętnie byśmy (także Jerzy G.[iedroyc]⁵) się z Panem zobaczyli.

Serdeczności dla Obojga Państwa
[odręczny podpis]

[Paryż] 5.II.72

Drogi Panie Gustawie,

wysyłam artykuł, o którym mówiłem. Opublikowano go w „Nowom ruskom słowie”⁶, ale nie znam daty publikacji – myślę, że to nie ma znaczenia.

Odnosnie tego, co mówiłem, muszę się poprawić, żeby wszystko było jasne – Jełabuga⁷ leży w tatarskiej republice, a nie w baszkirskiej.

1 Sygnatura F delta res 928 (81)(2)(1–53). Zob. *Heller Michel. Inventaire*, oprac. Alexandre Goriounov, Nanterre 2009, s. 102.

2 Zob. *Katalog Archiwum Gustawa Herlinga-Grudzińskiego*, oprac. J. Borysiak, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2019, s. 364.

3 Zygmunt Hertz (1908–1979), emigrant, współzałożyciel Instytutu Literackiego, gdzie aż do śmierci odpowiadał za sprawy organizacyjne i administracyjne. Był najczęstszym „kontaktem” z kręgu Instytutu Literackiego dla osób z kraju, to m.in. dzięki niemu w wydawnictwach Instytutu Literackiego zaczęli publikować m.in. Czesław Miłosz, Marek Hłasko czy Michaił Heller.

4 Praca doktorska Michaiła Hellera nosiła tytuł *Концентрационный мир и советская литература* – Heller obronił ją w lutym 1972 r., została następnie wydana w trzech językach: rosyjskim (Overseas Publications Interchange Ltd., London 1974), francuskim (pod tytułem *Le Monde concentrationnaire et la littérature soviétique*, L’Age d’Homme, Lausanne 1974) oraz polskim (pod tytułem *Świat obozów koncentracyjnych a literatura sowiecka*, Instytut Literacki, Paryż 1974).

5 Jerzy Giedroyc (1906–2000), emigracyjny działacz polityczny, wraz z Zygmuntem i Zofią Hertzami, Józefem Czapskim i Gustawem Herlingiem-Grudzińskim założył wydawnictwo Instytutu Literackiego, przez ponad pół wieku był redaktorem czasopisma „Kultura”.

6 „Nowoje russkoje słowo”, rosyjskie, emigracyjne czasopismo ukazujące się w latach 1910–1920 w Nowym Jorku.

7 Jełabuga, miasto w Tatarstanie, w Rosji, gdzie w 1941 r. popełniła samobójstwo rosyjska poetka Marina Cwietajewa.

Jeśli będzie miał Pan jakiegokolwiek pytania, na które mogę odpowiedzieć – z przyjemnością to zrobię. Tutaj jest więcej bibliotek, niż w przepięknym Neapolu.

Z przyjacielskim pozdrowieniem
[odręczny podpis]

[Paryż] 19.II [1972]

Drogi Panie Gustawie,

ponieważ nie mam w zwyczaju do Pana pisać, od razu Pan odgadł, że zwrócę się z prośbą. I dobrze.

Chodzi o mojego syna [Leonida Hellera⁸]. Chociaż nie jest on już zbyt młody (ma 27 lat), cały czas świerzbi go podróżowanie. Zarówno on, jak i jego żona [Danuta Niekrasow-Heller⁹], uznali, że Francja im się nie podoba i trzeba jechać w jakieś inne miejsce. Najlepiej do Włoch.

Co on tam będzie robił – sam nie wie. Studiował przez cztery lata architekturę na Politechnice Warszawskiej, a tutaj, w Paryżu, trzy lata na Sorbonie i w lecie powinien obronić się na wydziale sławistyki. Jednocześnie, już od dwóch lat, uczy języka rosyjskiego w liceach.

Moja prośba jest następująca: co Pan myśli o możliwości znalezienia jakiejś pracy we Włoszech, w charakterze nauczyciela języka rosyjskiego? Jest w ogóle taka możliwość?

Będę Panu bardzo wdzięczny, jeśli wyjaśni mi Pan, jak to wygląda.

Ja w swoim życiu już się wystarczająco najeździłem, z życia jestem całkiem zadowolony, tym bardziej, że pod koniec lutego obroniłem rozprawę doktorską¹⁰ i w końcu ciężar spadł mi z ramion.

Jak Pan już zapewne wie, nasi przyjaciele [Jerzy Giedroyc i Wiktor Woroszyński¹¹] się spotkali, a niedługo mają spotkać się ponownie. I ja, i mój przyjaciel [Wiktor

8 Leonid Heller (ur. 1945), sławista, profesor Uniwersytetu w Lozannie, syn Michaiła i Eugenii Heller, od 1969 r. na emigracji we Francji.

9 Danuta Niekrasow-Heller (1942–2021), architekt, grafik książkowy, ilustratorka. Od 1970 roku żona Leonida Hellera. Od 1972 roku razem z mężem na emigracji we Francji

10 Obrona doktoratu Michaiła Hellera odbyła się 26 lutego 1972 r. List datowany jest na 19 lutego, jednak data jego wysyłki, widniejąca na kopercie, to 21 marca, co może tłumaczyć, dlaczego Heller pisał o obronie pracy doktorskiej w czasie przeszłym, jeszcze zanim miało to miejsce, według datacji w nagłówku listu.

11 Wiktor Woroszyński (1927–1996), rusycysta, pisarz i poeta, tłumacz literatury rosyjskiej. Był jednym z najbliższych przyjaciół Michaiła Hellera. Członek pokolenia „pryszczatych”, po 1956 r. odszedł od komunizmu, w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych był działaczem opozycji demokratycznej, współpracownikiem KOR, TKN i „Solidarności”. W połowie lutego 1972 r. przyleciał do Paryża, występował wówczas z wykładami dotyczącymi pisarzy sowieckich i polskich (Jesienina, Majakowskiego, Borowskiego) na Sorbonie. Jerzy Giedroyc pisał w liście do Michaiła Hellera z 19 lutego: *Bardzo jestem wdzięczny za skontaktowanie mnie z Woroszyńskim. To bardzo sympatyczny i ciekawy człowiek i bardzo będę się cieszył jeśli go jeszcze zobaczę przed jego wyjazdem.* [pisownia oryginalna] Zob. Archiwum Instytutu Literackiego w Mesnil-le-Roi, Korespondencja Redakcji – teka 235, ILK KOR RED Heller M/t.1, k. 111. W 2022 r., nakładem Wydawnictwa UKSW, ukaże się jego korespondencja z Michaiłem Hellerem, opracowana przez piszącego te słowa.

Woroszyński], bardzo żalowaliśmy, że Pana nie było. Ale on nadziei nie traci, być może w lecie znów wybierze się do ciepłych krajów.

Na koniec nowinka literacka: niedługo ukaże się drugi tom wspomnień Nadzieży Mandelsztam¹² (czytałem w maszynopisie), jeszcze lepszy od pierwszego¹³.

Z poważaniem,
[odręczny podpis]

Neapol 31 marca 72

Drogi Panie Michale,

Strajkowała tu dość długo poczta, stąd zwłoka w mojej odpowiedzi na Pana list. Przy okazji dziękuję również za poprzedni list, artykuł o Cwietajewej¹⁴ zwróć Panu po wykorzystaniu.

Obawiam się, że Pana syn źle wybrał. Włochy są bardzo miłym krajem do życia, ale gorzej tu z zarabianiem na życie. Możliwości są znikome, zwłaszcza dla cudzoziemców na odcinku nauczania. W wypadku Pana syna: w tutejszych liceach nie naucza się rosyjskiego (zresztą jak by uczył nie znając włoskiego?), a co do lektoratów na uniwersytetach, to albo obsadza się je w ramach międzypaństwowych umów kulturalnych (wymiana lektorów między Rosją i Włochami), albo w wyjątkowych wypadkach uwzględnia się cudzoziemców, ale tylko takich, którzy są od wielu lat zadomowieni w tym kraju (pożądane obywatelstwo, konieczna dobra znajomość włoskiego). Jak Pan widzi, sytuacja nie wygląda różowo. O architekturze lepiej nie mówić, uprawienie tego zawodu przez cudzoziemców we Włoszech wymaga złożenia bardzo trudnego egzaminu państwowego.

Sądzę że rozsądniejszym wyjściem byłoby pomyślenie o Ameryce, oczywiście po uprzednim nauczaniu się angielskiego. A jeszcze rozsądniejszym – pogodzenie się z Francją. Dobry jest „świerzb podróżowania”, kiedy się ma na sprzedaż coś konkretnego i nie wymagającego zbyt długiej aklimatyzacji w nowym kraju osiedlenia.

Najserdeczniej gratuluję Panu obrony pracy doktorskiej. Sprawiała mi wielką przyjemność wiadomość, że doszło do spotkania między naszymi przyjaciółmi i że wypadło ono dobrze. Do Paryża wybieram się w maju, mam nadzieję że będzie już wtedy gotów drugi tom Mandelsztamowej.

Łączę przyjazne słowa dla Obojga Państwa
[odręczny podpis]

12 Nadieżda Mandelsztam (1899–1980), pisarka i filolog angielski, żona poety Osipa Mandelsztama. W latach 1970–1978 ukazały się trzy tomy jej wspomnień, w których opisała ostatnie lata spędzone z mężem oraz życie po jego śmierci.

13 Н. Мандельштам, *Воспоминания*, Издательство имени Чехова, Нью-Йорк 1970; Н. Мандельштам, *Вторая книга*, YMCA-PRESS, Paris 1972.

14 Marina Cwietajewa (1892–1941), pisarka i poetka, przeciwniczka rewolucji bolszewickiej, w latach 1922–1939 na emigracji. W 1941 r., wraz z wieloma innymi literatami, została ewakuowana przez władze do Tatarstanu, gdzie popełniła samobójstwo (zob. przyp. 7).

[Neapol] 14 lipca [1972] (kartka pocztowa)

Ma Pan rację, Kochany Panie Michale, drugi tom Mandelsztamowej jest wspa-
niały, lepszy nawet od pierwszego.

Łączę serdeczne i przyjazne słowa dla Obojga Państwa.
[odręczny podpis]

~

Neapol 17.II.72 (kartka pocztowa)

Drogi Panie Michale,

Pięknie dziękuję za Płatonowa¹⁵, w tych dniach zabiorę się do czytania.

Do zobaczenia w styczniu.

Najserdeczniejsze pozdrowienia dla Obojga Państwa.
[odręczny podpis]

~

Neapol 10 marca 73

Drogi Panie Michale,

Od kilku lat wychodzi we Włoszech miesięcznik „Settanta”¹⁶, jestem jednym z jego redaktorów. Chciałbym wydrukować Pana szkic o Płatonowie, ale rzecz jasna potrzebna jest do tego Pana zgoda. Byłbym wdzięczny za słówko możliwie odwrotną pocztą, bo trzeba oddać szybko tekst do tłumaczenia. Warto może dodać (nie tyle dla zachęty, ile dla informacji), że „Settanta” jest rzadkim dziś na Zachodzie okazem miesięcznika płacącego.

Najserdeczniejsze pozdrowienia dla Obojga Państwa
Gustaw Herling-Grudziński

~

[Paryż] 20.3.73

Drogi Panie Gustawie,

otrzymałem wczoraj wieczorem Pański list, wysłany 10 marca. Od Gogola do Petersburga listy szły szybciej¹⁷, co prawda wtedy nie znano jeszcze strajków, klasa robotnicza jeszcze się nie zbudziła...¹⁸

15 Andriej Płatonow, właśc. Andriej Klimientow (1899–1951), prozaik i dramaturg. W jego twórczości, zakazanej w ZSRR przez wiele lat, przeplatają się dwa tematy: najnowsze odkrycia technologiczne, elektryczność i maszynieria oraz fantastyczna, a niekiedy groteskowa i satyryczna narracja. Michaił Heller był autorem przedmowy do wydanej w 1972 r. przez wydawnictwo YMCA-PRESS książki Płatonowa, *Czewengur*. Było to pierwsze wydanie książki Andrieja Płatonowa, napisanej w latach dwudziestych, która przez pięć dekad nie mogła ukazać się w ZSRR. Zob. M. Геллер, *Об Андрее Платонове*, [w:] А. Платонов, *Чевенгур*, YMCA-PRESS, Paris 1972.

16 „Prospective Settanta”, włoski miesięcznik, z którym Gustaw Herling-Grudziński współpracował na początku lat siedemdziesiątych XX wieku.

17 Nikołaj Gogol (1809–1852), pisarz, poeta i dramaturg, autor *Tarasa Bulby* (1835) i *Martwych dusz* (1842), w latach 1836–1841 mieszkał w Paryżu i w Rzymie (zapewne ten okres ma na myśli Heller, pisząc, że listy „od Gogola do Petersburga” szły szybciej niż obecnie listy z Neapolu do Paryża).

18 Heller nawiązuje do poematu Nikołaja Asiejewa i Władimira Majakowskiego *Pervyy Pervomay. Otkuda povel rabochiy klass 1-oye maya v pervyy raz* z 1926 r.

Pańska propozycja opublikowania mojego przedślowia do *Czewengura* we włoskim czasopiśmie bardzo mi schlebiła i, oczywiście, ochoczo się na nią zgadzam. Z tego wszystkiego najbardziej cieszy mnie jednak to, że artykuł się Panu podobał.

Dużo o Panu rozmawialiśmy, kiedy – po długich męczarniach – Wiktor w końcu do nas dotarł. Kiedy dowiedział się, że wyjechał Pan na kilka dni przed jego przyjazdem, bardzo się zasmucił, stwierdził: cóż, nie było nam to pisane¹⁹.

Mam nadzieję, że niedługo zajrzy Pan do Maisons-L.[affitte] i, w rezultacie, do nas.

Z poważaniem
[odręczny podpis]

~

Neapol 19 sierpnia 73

Z podziękowaniem za zwrócenie mi uwagi na tę historyjkę.

Czy przyszedł już numer „Settanta” z Pana szkicem o Płatonowie²⁰?

Do Paryża wybieram się w połowie września. Podobno widział Pan znowu W.W. [Wiktora Woroszylskiego], jakie wrażenia z rozmowy?

Do zobaczenia wkrótce, serdeczności dla Obojga Państwa

[odręczny podpis]

~

Neapol 22 marca 74

Drogi Panie Michale,

W dzisiejszym „Corriere”²¹ ukazał się mój artykuł o wspomnieniach Panina²², przesyłam wycinek. Artykuł nie jest niestety entuzjastyczny, książka niezbyt mi się podobała. Przykro mi, ale nie miałem innego wyjścia: zaproponowałem redaktorowi „Corriere” recenzję przed przeczytaniem *Zapisków Sołogdina*²³, po przeczytaniu nie mogłem się już wycofać, a recenzja z naciąganyymi zachwytemi zaszkodziłaby mi w piśmie. Ograniczyłem się więc do Sołżenicyna²⁴, o samej książce napisałem (zgodnie

19 Wiktor Woroszyłski spotkał się po raz pierwszy z Gustawem Herlingiem-Grudzińskim, jak wynika z jego listów do Michaiła Hellera, w październiku 1974 r. w Neapolu – Woroszyłscy zwiedzali wówczas wspólnie z Hellerami Włochy, w tym i Neapol.

20 M. Heller, *Platonov*, „Settanta” 1973, nr 36, s. 49–54.

21 „Corriere della Sera”, włoski dziennik, ukazujący się od 1876 r. Gustaw Herling-Grudziński był jego współpracownikiem od 1968 r.

22 Dmitrij Panin (1911–1987), inżynier i filozof, przez szesnaście lat więziony w sowieckich łagrach (obozował między innymi z Aleksandrem Sołżenicynem), od 1972 r. na emigracji.

23 *Zapiski Sołogdina* to pierwotna nazwa wydanych w Paryżu w 1973 r. wspomnień Panina, później, w 1991 r., książka ukazała się pod nazwą *Łubianka — Ekibastuz*. Nazwa nawiązuje do nazwiska jednego z bohaterów powieści Aleksandra Sołżenicyna, *W kregu pierwszym* – Sołogdina, którego pierwowzorem był Dmitrij Panin.

24 Aleksandr Sołżenicyn (1918–2008), pisarz, laureat literackiej Nagrody Nobla w 1970 r. Do 1973 r. przebywał w Związku Radzieckim, gdzie starał się publikować swoje krytyczne wobec władz prace – ich rękopisy wielokrotnie odrzucano, krytykowano a nawet konfiskowano. W 1969 r. został wykluczony ze Związku Pisarzy ZSRR, a rok później przyznano mu literacką Nagrodę Nobla za

z przekonaniem) że jest zanadto rozwlekła i chaotyczna, i że na korzyść wyszłoby jej zredukowanie autorskich komentarzy do własnych wspomnień.

Jak z projektowanym przez Państwa wożajem włoskim? W rzymskim „Espresso”²⁵ (odpowiednik paryskiego „Expressu”²⁶) dyskutowałem z prof. Collettim²⁷ (marksistą) na temat *Listu do sowieckich wodzów*²⁸ Sołżenicyna. Bardzo chciałbym z Panem o tym liście porozmawiać.

Serdeczności dla Obojga Państwa
[odręczny podpis]

[Paryż] 25.3.74

Drogi Panie Gustawie,

dziękuję za list i recenzję książki Panina. Wydaje mi się, że nie mógł Pan jej w żaden inny sposób napisać: wszystkie Pańskie zarzuty są całkowicie uzasadnione. Ale Paninowi nie mogę jej pokazać. Każda krytyczna uwaga jest dla niego bardzo bolesna.

Póki co, nic nie wyszło z naszego włoskiego wyjazdu – mieliśmy tak dużo pracy z francuskim wydaniem mojej książki (korekta), że trzeba będzie przeznaczyć na pracę także część wakacji. Na wyjazd zostanie bardzo mało czasu. Poczekamy do lata.

Moja książka już się ukazała, ale wydawca jeszcze nie kłopotał się, żeby mi ją wysłać – widziałem ją za to w księgarni²⁹.

O *Liście* Sołżenicyna trzeba koniecznie porozmawiać. Jak Pan zapewne wie, tutaj został bardzo źle przyjęty.

Do szybkiego zobaczenia

Pański
[odręczny podpis]

Drugi tom *Archipelagu* będzie gotowy do czasu Pańskiego przyjazdu do Paryża.

całokształt twórczości. W 1973 r. w Europie Zachodniej opublikowano pierwsze tomy *Archipelagu GULag*, co spowodowało odebranie Sołżenicynowi obywatelstwa sowieckiego i deportowanie go z kraju. Sołżenicyn mieszkał na emigracji w Szwajcarii, a od 1975 r. w USA. W 1994 r. wrócił do Rosji.

25 „L'Espresso”, włoski tygodnik, ukazujący się od 1955 r. w Rzymie.

26 „L'Express”, francuski tygodnik, ukazujący się od 1953 r. w Paryżu.

27 Lucio Colletti (1924–2001), filozof marksistowski, wykładowca Uniwersytetu w Rzymie, do 1964 r. członek Włoskiej Partii Komunistycznej.

28 *Pis'mo vozhdym Sovet-skogo Soyuza*, list Aleksandra Sołżenicyna do przywódców Związku Sowieckiego, datowany na 5 września 1973 r. W liście tym Sołżenicyn wskazywał na problemy, trapiące wówczas ZSRR oraz przestrzegał – przed lekceważeniem państw zachodnich, wdawaniem się we wrogie relacje z Chinami oraz, co być może było najważniejszym elementem jego listu, przed „ślepym zaułkiem cywilizacji” oraz postrzeganiem „postępu” jako najbardziej pożądanej cechy społeczeństwa. List ten był jedną z przyczyn represjonowania Aleksandra Sołżenicyna w następnych miesiącach po jego opublikowaniu.

29 Zob. przyp. 4. Heller pisze zapewne cały czas o francuskim wydaniu jego książki przez wydawnictwo L'Age d'Homme, gdyż wydanie rosyjskie opuściło drukarnię ostatecznie dopiero w 1975 r., a wydanie polskie przez cały 1974 r. było jeszcze tłumaczone przez Jerzego Pomianowskiego.

Neapol 23 października 74

Drogi Panie Michale,

Niech Pan łaskawie da przy okazji Struvemu³⁰ załączony wycinek.

Wiele serdeczności dla Obojga Państwa
[odręczny podpis]

~

[Paryż] 29 marca 75

Drogi Panie Michale,

Zwracam z podziękowaniem tekst przedmowy. Rozmawiałem naturalnie o Pana sprawach z Łabędziem³¹. Wszystko w porządku, jeśli chodzi o Pana artykuły: pierwszy ukaże się w najbliższym numerze, drugi w następnym³². Leo wysłuchał uważnie mojej teoryjki na temat Pana zablokowanej w drukarni książki³³, ale nie wydała mi się przekonywująca. Jego wyjaśnienie zamyka się w jednym słowie: bałagan. I on i Stypułkowski³⁴ wybierają się w pierwszych dniach kwietnia do Paryża, więc chyba ich Pan zobaczy.

Podobał mi się Niekrasow³⁵, rozmowa (w mieszkaniu Floydów i w obecności Łabędzia) wypadła dobrze.

Sprawi Panu przyjemność jeden drobiazg. Wychodziłem z Łabędziem po kolacji z „Ogniska”³⁶, przyłapałem młodego szatniarza (chłopiec z kraju) na lekturze Pana książki po polsku. Zapytany czy mu się podoba, odpowiedział: „Tak, jest dobrym uzupełnieniem do *Archipelagu*. Posłałem już jeden egzemplarz do Polski”.

Serdeczności dla Obojga Państwa
[odręczny podpis]

30 Nikita Struve (1931–2016), francuski pisarz o pochodzeniu rosyjskim, tłumacz literatury rosyjskiej, profesor uniwersytetu Paryż-Nanterre, główny redaktor sekcji rosyjskiej wydawnictwa YMCA-PRESS.

31 Leopold Łabędź (1920–1993), sowietolog, dziennikarz i wydawca, w trakcie drugiej wojny światowej walczył w 2 Korpusie Polskim, po wojnie pozostał na emigracji. Od 1962 r. był redaktorem angielskiego czasopisma naukowego „Survey: a journal of East & West studies”.

32 M. Heller, *Survivors from Utopia*, „Survey” 1975, vol. 21, no 3, s. 155–167; M. Heller, *Lenin, Parvus and Solzhenitsyn*, „Survey” 1975, vol. 21, no 4, s. 188–195.

33 Wydana przez Andrzeja Stypułkowskiego, w wydawnictwie Overseas Publications Interchange, rozprawa doktorska Michała Hellera miała pierwotnie opuścić drukarnię w lecie 1974 r., jednak opóźnienie druku przesunęło ten termin aż do lutego 1975 r. Zob. przyp. 4 i 29.

34 Andrzej Stypułkowski (1929–1981), wydawca i działacz emigracji polskiej w Londynie, dokąd wyjechał po drugiej wojnie światowej. Był założycielem i dyrektorem wydawnictw Polonia Book Fund oraz Overseas Publications Interchange Ltd.

35 Wiktor Niekrasow (1911–1987), pisarz i dysydent, w 1972 r. został usunięty z partii oraz pozbawiony obywatelstwa sowieckiego. Od 1974 r. na emigracji.

36 Ognisko Polskie w Londynie, instytucja społeczno-towarzyska polskiej emigracji w Londynie, klub, restauracja i scena teatralna, powołana w 1939 r., a otwarta w lipcu 1940 r. przez Jerzego, księcia Kentu, funkcjonuje do dziś.

Neapol 16 kwietnia 75

Proszę to przy okazji dać Struvemu. Zainteresuje też Pana z pewnością drugi list Conquesta³⁷ w „Times”³⁸.

Serdeczności dla Obojga Państwa
[odręczny podpis]

~

Neapol 4 lipca 75

Drogi Panie Michale,

Przesyłam mój artykuł o *Pietuszkach*³⁹, w zakończeniu jest mowa także o Panu.

Wyjątkowo interesujący wydał mi się ostatni numer „Survey”⁴⁰. Jeśli odsyłają Panu pocztę z Pigała na lotnisko⁴¹, to wraz z wieloma serdecznościami proszę przyjąć życzenia przyjemnych wakacji dla całej trójki: dla dziadków (!) i wnuczki.

[odręczny podpis]

Drogi Przyjacielu,

Bardzo się wzruszyłam, otrzymując Pańską książkę wraz z dedykacją dla mnie. Mam nadzieję, że znów spotkamy się z Panem i Pańską żoną u nas, w Neapolu i w Dragonie. Życzę Wam bardzo udanego lata. Proszę przekazać żonie najserdeczniejsze pozdrowienia.

Wasza
Lidia Herling Croce

~

Neapol 16.10.75 (kartka pocztowa)

Z prośbą o przesłanie lub doręczenie Siniawskiemu⁴² (nie mam jego adresu, a obiecałem mu wycinek).

37 Robert Conquest (1917–2015), brytyjski historyk i sowietolog, wykładowca Uniwersytetu Stanforda i Uniwersytetu Harvarda, autor *Wielkiego Terroru* (1968), najważniejszej monografii dotyczącej stalinowskich czystek.

38 „The Times”, brytyjski dziennik ukazujący się od 1785 r. w Londynie. Herlingowi zapewne chodzi o list Conquesta do redakcji „The Times” z 29 marca 1975 r. (*Solzhenitsyn and his critics*), w którym Conquest stał w obronie wiarygodności prac Sołżenicyna wobec oskarżeń kierowanych przez historyka Georga Feifera.

39 W. Jerofiejew, *Moscou-Pétouchki*, przeł. Annie Sabatier i Antoine Pingaud, Albin Michel, Paris 1975. Posłowie do francuskiego tłumaczenia książki Jerofiejewa napisał Michaił Heller.

40 „Survey: a journal of East & West studies”, anglojęzyczne czasopismo naukowe, ukazujące się od 1955 r. pod kuratelą Kongresu Wolności Kultury, a od lat siedemdziesiątych w Oxford University Press. Jego wieloletnim redaktorem był Leopold Łabędź (zob. przyp. 31).

41 Michaił Heller mieszkał wówczas w Paryżu przy ulicy Pigalle (stąd herlingowskie „z Pigała”).

42 Andriej Siniawski (1925–1997), pisarz, eseista i historyk literatury, publikujący również pod pseudonimem Abram Terc. W 1966 r. został aresztowany i skazany na łagier w głośnym, pokazowym procesie, w którym skazano również Julija Daniela. W 1971 r. zwolniono go z łagru a w 1973 r., wraz z żoną – Marią Rozanową – wyemigrował do Francji. W 1978 r. założył pismo „Sintaxis”.

Ściskam
Gustaw

Kiedy dostanę *Lenina*⁴³ Sołżenicyna? Błagam, niech Struve wyśle to expresem.

[Paryż] 2.I.76

Drogi Gustawie,
przesyłam wywiad⁴⁴. Wybacz, że dopiero teraz – trochę chorowałem. Maksimow⁴⁵ przyjął twojego Gorkiego: trafi do numeru ósmego⁴⁶. Szósty wyjdzie dziś lub jutro, a siódmy – według Maksimowa – jest już przygotowany.

Serdecznie pozdrawiamy ciebie, Lidię i dzieci z okazji Nowego Roku. Życzymy wszystkiego najlepszego.

M.

Neapol, 14 stycznia 76 (kartka pocztowa)

Mój Drogi, dziękuję Ci za wywiad z S.[ołżenicynem]⁴⁷: wydaje mi się udany, spróbuję namówić „Giornale” do przedruku.

Okazuje się, że lada dzień wyjdzie drugi włoski numer „Kontynentu”⁴⁸. Jedno z dwojga: albo Irina Alberti⁴⁹ wprowadziła mnie w błąd, albo Garzanti⁵⁰ zamierza się wycofać po drugim numerze.

Wiele serdeczności i życzeń dla Was Obojga od nas wszystkich
Gustaw

43 A. Солженицын, *Ленин в Цюрихе: главы*, YMCA-PRESS, Paris 1975.

44 „Il Giornale nuovo”, włoski dziennik, ukazujący się od 1974 r. w Mediolanie. Gustaw Herling-Grudziński współpracował z nim od 1976 r.

45 Władimir Maksimow, właśc. Lew Samsonow (1930–1995), pisarz, poeta i publicysta. W 1973 r. został wykluczony ze Związku Pisarzy ZSRR i skierowano go na przymusowe leczenie psychiatryczne, co wywołało sprzeciw świata zachodniego. W 1974 r. został pozbawiony sowieckiego obywatelstwa i deportowany do Francji, gdzie osiadł w Paryżu i założył tam jedno z najbardziej wpływowych czasopism rosyjskiej emigracji – „Kontinent”. W 1992 r. redakcję przeniesiono do Moskwy.

46 Maksym Gorki (1868–1936), pisarz i publicysta, jeden z twórców literatury socrealistycznej i najbardziej wpływowych intelektualistów rosyjskich w XIX i XX wieku. Heller ma na myśli artykuł: Г. Герлинг-Грудзинский, *Семь смертей Максима Горького*, „Континент” 1976, no 8, s. 303–337. Fakt, że Heller pośredniczył w relacji Herlinga z Maksimowem może dziwić, ze względu na to, że od 1974 r. Herling wchodził w skład redakcji „Kontynentu”. Po polsku artykuł ten ukazał się w 1997 r., zob. G. Herling-Grudziński, *Siedem śmierci Maksyma Gorkiego*, [w:] G. Herling-Grudziński, *Godzina cieni: eseje*, Warszawa 1997, s. 299–331.

47 Aleksander Sołżenicyn udzielił wywiadu paryskiemu pismu „Le Point” w grudniu 1975 r. (wywiad opublikowano w numerze z 29 grudnia 1975 r.)

48 „Kontinent”, literacko-polityczno-religijny kwartalnik rosyjskiej emigracji, założony w Paryżu w 1974 r. przez Władimira Maksimowa. Zob. przyp. 44.

49 Irina Ilowajska-Alberti (1924–2000), dziennikarka, w latach 1976–1979 sekretarka Aleksandra Sołżenicyna, a od 1980 r. redaktorka naczelna „Russkiej myśli”.

50 Dom wydawniczy, założony w Mediolanie w 1939 r., który wydał dwa numery „Kontynentu” po włosku w 1975–1976.

[Dragonea] 14 sierpnia [1976] (kartka pocztowa)

Płamiennyj priwiet iż dragonejskiego Krasnogo Doma!⁵¹

Michał, w załączonym wycinku znajdziesz słówko o sobie.

Powiedz przy okazji Maksimowowi, że napisałem już dla „Giornale” artykuł o ósmym numerze „Kontynentu”. Wyślę mu wycinek po wydrukowaniu.

Jak się w sumie udał pobyt [Wiktora i Janiny⁵²] Woroszylskich i ich córki [Natalii Woroszylskiej⁵³]?

Ściskam

Gustaw

Marta [Herling] zdała maturę z pierwszą „lokata”, jest teraz na Sardynii.

~

[Florenca] 19 października 1977 (kartka pocztowa)

Najserdeczniejsze pozdrowienia z Florencji (po rozmowie z E.S. i jej zięciem⁵⁴).

Jak wypadły badania, jak się czuje Misza?

Byłbym wdzięczny za parę słów.

Gustaw

~

[Paryż] 25.X.77

Drogi Gustawie,

dziękuję za pozdrowienia z Florencji. Miałem do ciebie napisać po wyjściu ze szpitala, ale piszę dopiero teraz⁵⁵. Lekarze zdecydowali, że z operacją można poczekać. Chcą sprawdzić, jak zadziałają leki. Póki co czuję się nieporównywalnie lepiej, prawie normalnie.

Za tydzień idę na kontrolę. Trochę już przywykłem do faktu, że posiadam serce, więc jestem spokojny. A na dodatek zacząłem pracować, przez co nie mam czasu na myślenie o chorobie.

Mamy zamiar przyjechać na dwa-trzy dni do Wenecji – między 2 a 5 grudnia. Mamy nadzieję, że będziesz tam i ty. Mam do ciebie prośbę. Jeśli mógłbyś znaleźć włoski egzemplarz mojej książki (w celach kolekcjonerskich), będę ci bardzo wdzięczny.

Serdeczne pozdrowienia dla Lidii.

Twój M.

51 Ros. *Serdeczne pozdrowienia z dragonejskiego czerwonego domu!* Letni dom Gustawa Herlinga-Grudzińskiego w Dragonei nazywany był „Cassa Rossa” (czerwony dom), ze względu na kolor tynku.

52 Janina Woroszyńska (1925–2002), doktor nauk biologicznych, pracowała w Instytucie Medycyny Społecznej.

53 Natalia Woroszyńska (ur. 1957), rusycystka, nauczycielka, dziennikarka i tłumaczka literatury rosyjskiej.

54 Osoby niezidentyfikowane.

55 W początku października u Hellera zdiagnozowano dusznicę bolesną, szpital opuścił on zaś w drugim tygodniu października. Rok później Heller ponownie trafił do szpitala z problemem sercowym – na ponad miesiąc, przeszedł wówczas operację serca.

[Paryż] 3 czerwca [1979]

Mój Drogi, przyjechałem wczoraj. Taka masa roboty, że potrwa chyba 10 dni, zanim zacznę wyskakiwać do Paryża. Jerzy namawia mnie na Colloque na Sorbonie i na Kuzniecowa⁵⁶ w YMCA; ale wątpię czy mi się to uda. Zobaczymy.

Uściski dla Was Obojga
Gustaw

Poślij przy okazji Zinowjewowi⁵⁷ załączony wycinek.

[Paryż] 8.V.81

Drogi Gustawie,

jeszcze w kwietniu otrzymałem kartkę z neapolitańskim rynkiem – wywołała u mnie, a zwłaszcza u Żeni – różne, dobre i złe wspomnienia⁵⁸; przedwczoraj dostałem książkę Valdo Zilliego o rewolucji 1905 r.⁵⁹, którą mi polecałeś; wczoraj przyszła „Res Publica”⁶⁰ z wywiadem Niekricza⁶¹. Za wszystko bardzo ci dziękuję. Wywiad jest zabawny – nie tylko dlatego, że podali, iż wykładam w Monachium (?), ale i dlatego, że zamiast portretu marszałka Żukowa⁶² dali portret Jurija Żukowa⁶³ – no, ale może to wszystko jedno...

Całkiem dobrze odpoczęliśmy w Izraelu, chociaż i tam pogoda nie dopisała. A jak twój pobyt na Ischii? Byliśmy tam kiedyś, polecił nam ją Zygmunt [Hertz] – pamiętasz? Ale pogoda była paskudna i wyspa nas rozczarowała.

-
- 56 Eduard Kuzniecowa (ur. 1939), działacz społeczny, zaangażowany w wydawanie samizdatu, dysydent. Aresztowany w 1970 r. W 1979 r. był jednym z „wymienionych” więźniów przez ZSRR, w zamian za zwolnienia przez USA dwóch sowieckich szpiegów. W czerwcu 1979 r. paryska YMCA-PRESS zorganizowała przyjęcie z okazji jego zwolnienia. Kuzniecowa jeszcze w 1979 r. wyemigrował do Izraela.
- 57 Aleksandr Zinowjew (1922–2006), filozof i socjolog. Do 1978 r. przebywał w ZSRR, był profesorem na Uniwersytecie Moskiewskim, jednak w związku z krytycznymi poglądami na komunizm zakazano mu publikowania prac naukowych, a gdy opublikował na zachodzie książkę *Przepastne wyżyny* (w 1976 r.) pozbawiono go możliwości zatrudnienia oraz wyjazdu z ZSRR. W 1978 r. pozwolono mu wyjechać do Niemiec Zachodnich, gdzie objął posadę profesora logiki na uniwersytecie w Monachium.
- 58 W trakcie jednej z wizyt w Neapolu, Eugenia Heller została obrabowana i potrącona przez złodzieja na motocyklu, skradziono jej wówczas dokumenty i pieniądze.
- 59 Valdo Zilli, profesor Uniwersytetu w Neapolu. Mowa o książce: V. Zilli, *La Rivoluzione Russa del 1905: la formazione dei partiti politici (1881–1904)*, Napoli Instituto Italiano, Napoli 1963.
- 60 „Res Publica”, pismo kulturalno-polityczne, założone przez Marcina Króla i Wojciecha Karpińskiego w 1979 r., ukazujące się w drugim obiegu (do 1981 r. ukazało się 8 numerów pisma).
- 61 Aleksandr Niekricz (1920–1993), historyk, od 1976 r. na emigracji w USA, gdzie został zatrudniony w Russian Research Center na Harvardzie. Wspólnie z Michaiłem Hellerem napisał książkę *Utopia u władzy*, opublikowaną po raz pierwszy w 1982 r.
- 62 Georgij Żukow (1896–1974), marszałek Związku Radzieckiego, jeden z najważniejszych sowieckich wojskowych w drugiej wojnie światowej, głównodowodzący wojsk sowieckich w trakcie zdobycia Berlina.
- 63 Jurij Żukow (1908–1991), dziennikarz, tłumacz i polityk, w latach 1976–1989 zastępca członka KC KPZR.

W Polsce sprawy mają się coraz lepiej i lepiej – i cieszę się, że się myliłem. Dobrze powiadają, że lepiej aby pomylił się pesymista, niż optymista.

Serdeczne pozdrowienia dla Lidii.

Czekam w Paryżu. Twój

[odręczny podpis]

Jak wypadła prezentacja „Kontinentu”?

[Paryż] 4.2.82

Drogi Gustawie,

bardzo mnie wzruszył twój miły list, a jeszcze bardziej serdeczne słowa Lidii. Mam nadzieję, że książka was zbytnio nie rozczaruje, kiedy dotrzecie do końca, co zajmie wam mnóstwo czasu⁶⁴. Skorumpowana, burżuazyjna prasa pisze o niej póki co dobrze, ale jestem przekonany, że żaden z recenzentów nie przeczytał książki do końca. Ale czy można od nich tego wymagać?

W ostatnim czasie zajmuję się projektem, który jest owocem naszej rozmowy. Zaproponowałem Calmann-Lévy⁶⁵ wydanie moich przeglądów prasy z okresu od sierpnia 1980 do stycznia 1981 r.⁶⁶ Książka jest malutka. Po francusku ma 180 stron. Wydawca się zgodził, chce to teraz zrobić jak najszybciej. Wziąłem dwóch tłumaczy i postawiłem cel – skończyć w lutym. Można byłoby wtedy wydać książkę w kwietniu. Tytuł już wymyśliłem (nie bez wpływu Conrada⁶⁷ i twojego artykułu, który z ogromnym zainteresowaniem przeczytałem): *Sous le regard [sic] de Moscou*. Chciałbym dodać epigraf: „Wielki Brat patrzy na ciebie, 1984, George Orwell”⁶⁸.

Co o tym myślisz?

64 Heller pisze o napisanej wspólnie z Aleksandrem Niekriczem książce *Utopia u władzy*, która ukazała się w 1982 r., w języku rosyjskim, nakładem wydawnictwa OPI (pierwsze pełne wydanie polskie miało miejsce dopiero w latach 1985–1987). Heller był autorem pierwszej części książki, opisującej historię ZSRR od 1917 do 1939 r. М. Геллер, А. Некрич, *Утопия у власти: История Советского Союза с 1917 года до наших дней*, Overseas Publications Interchange Ltd, London 1982.

65 Calmann-Lévy, francuski dom wydawniczy działający od 1836 r.

66 M. Heller, *Sous le regard de Moscou: Pologne (1980–1982)*, Calmann-Lévy, Paris 1982.

67 Joseph Conrad, właśc. Józef Konrad Korzeniowski (1857–1924), angielski pisarz i publicysta o polskim pochodzeniu, przedstawiciel modernizmu, autor powieści psychologiczno-moralistycznych. Nazwa książki Hellera nawiązuje do wydanej w 1911 r. powieści Conrada *Under Western Eyes*.

68 George Orwell, właśc. Eric Arthur Blair (1903–1950), brytyjski publicysta, komentator życia politycznego i pisarz. Autor jednej z najbardziej wpływowych książek w historii – dystopii antykomunistycznej *Rok 1984*, wydanej w 1949 r. Epigraf, proponowany przez Hellera, pochodził właśnie z *Roku 1984*. Co ciekawe – we francuskiej wersji książki (wydanej w 1982 r.) cytat z Orwella się znajduje, a w wersji wydanej przez Jerzego Giedroycia w Instytucie Literackim dwa lata później, już nie.

Przedwczoraj byli u nas Jerzy [Giedroyc] i Zosia [Hertz⁶⁹] – zażarcie się z nimi kłóciłem na temat rosyjskiego numeru „Kultury”⁷⁰. Przyjedziesz, to pogadamy.

Twój
Żenia całuje Lidie.

[Paryż] 17.10.84

Drogi Gustawie,

wydaje mi się, że Żenia przekazała ci telefonicznie informacje o mediolańskim święcie. Niewiele pozostaje do dodania.

Przewodniczył Valiani⁷¹. Otwierając posiedzenie mówił, że takiego przedstawienia historii [sowieckiej] jeszcze nie było. W porównaniu z „historią Carra⁷²”, który stworzył iluzję, *Utopia*⁷³, to fakty bez iluzji.

Następnie Venturi⁷⁴ – podkreślał syntetyczny charakter *Utopii*, w której równocześnie znajduje się cała niezbędna faktografia.

Najciekawsze ze wszystkich było wystąpienie Massimo Salvadoriego⁷⁵. Według niego unikatową cechą książki jest połączenie relacji świadków wydarzeń z analizą historyczną. Podkreślił, przytaczając Orwella, że już od pierwszej strony „odsłaniaamy karty”.

Na końcu występował Fabio Betanin⁷⁶, dyrektor instytutu Gramsciego⁷⁷. Zgodził się z naszą negatywną oceną zachodnich historyków (piszących o ZSRR) i w całości

69 Zofia Hertz (1910–2003), emigrantka, współzałożycielka Instytutu Literackiego, żona Zygmunta Herta, po śmierci którego przejęła całość obowiązków administracyjnych w Instytucie Literackim.

70 „Kultura”, emigracyjny miesięcznik Instytutu Literackiego, ukazujący się w latach 1947–2000 w Paryżu (pierwszy numer z 1947 r. w Rzymie). Jest często określany mianem „polskiego parlamentu na obczyźnie”, ponieważ redakcja nie narzucała i nie promowała konkretnych poglądów politycznych (zob. przyp. 5). Trzeci numer rosyjski „Kultury” ukazał się w 1981 r. i zawierał teksty: Wiktora Woroszylskiego (N.N. z Warszawy; N.N.), Czesława Miłosza, Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, Marka Hłaski, Marii Danilewicz-Zielińskiej, Wiktora Sukiennickiego i Władimira Maksimowa.

71 Leo Valiani (1909–1999), polityk i dziennikarz, publicysta współpracujący z „Corriere della Sera” czy „L’Espresso”.

72 Edward Hallett Carr (1892–1982), historyk, dziennikarz i dyplomata, autor czternastotomowej *History of Soviet Russia* wydawanej w latach 1950–1978. *Historia* Carra była oceniana w różny sposób, jednym z oskarżeń było to, że Carr „sprzyja” w swoich pracach bolszewikom (choć jego książki nie ukazały się w ZSRR aż do 1990 r.). Krytyczne zdanie o *Historii* Carra mieli choćby Richard Pipes czy Leopold Łąbędź. Zob. M. Filipowicz, *Emigranci i jankesi*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007, s. 97, przyp. 107.

73 Zob. przyp. 64.

74 Franco Venturi (1914–1994), historyk i dziennikarz, autor książki *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in 19th Century Russia*, wydanej w 1960 r.

75 Massimo Salvadori (1908–1992), brytyjsko-włoski historyk, autor książki *The Rise of Modern Communism*, wydanej w 1952 r.

76 Fabio Betanin, historyk, profesor Uniwersytetu w Neapolu.

77 Antonio Gramsci (1891–1937), historyk, polityk i filozof, jeden z założycieli Włoskiej Partii Komunistycznej, w latach 1926–1937 przebywał w więzieniu, zmarł na krótko po jego opuszczeniu.

z naszą koncepcją. Zarzucił nam, że zbyt mało piszemy o osiągnięciach państwa sowieckiego i pesymistycznie odnosimy się ku przyszłości.

Dyskusja po wystąpieniach toczyła się w zasadzie wokół jednego problemu. Salvadori stwierdził, że nie wyjaśniliśmy do końca w *Utopii* przyczyny atrakcyjności socjalizmu. Zasugerował, że przyczyną jest wstręt, jaki narody świata czują wobec kolonializmu i Amerykanów. Wsparł go Valiani, który również kładł nacisk na antykapitalizm, jako siłę napędową prosowieckich ruchów „wyzwoleńczych”.

Nie zgodziłem się z taką koncepcją. Mówiłem, że uprawnione niezadowolenie z panującej sytuacji (przede wszystkim w krajach trzeciego świata) wyraża się w dążeniu do przemian, ale ci, którzy kierują tymi ruchami zwracają się ku modelowi sowieckiemu, ponieważ dostarcza on najlepszego sposobu rządzenia. Przytoczyłem jako przykład wspomnienia druha Castro⁷⁸, Carlosa Franquiego⁷⁹, które ukazały się teraz w USA, gdzie w dokładnie taki sposób przedstawiony został wybór komunizmu przez Fidela. To, że do nienawiści ku kapitalizmowi i USA,

[dalszy ciąg listu nie zachował się]

[Paryż] 4.XI.84

Drogi Gustawie,

dowiedziałem się okrężną drogą, że twoja książka wyjdzie na początku przyszłego roku⁸⁰. Nie mam na razie żadnych szczegółów. Poprosili mnie, żebym wziął udział w audycji radiowej o Semprunie⁸¹ – powiedziałem, że chciałbym przede wszystkim wspomnieć o twojej książce. Wtedy powiedzieli mi, że wyjdzie za kilka miesięcy.

Z „radiooperatorami” spotykam się za tydzień – może dowiem się jeszcze czegoś więcej, w każdym razie wspomnę o książce.

Zapewne słyszałeś już, że zmarł Souvarine⁸² – zmarł szybko i lekko, nie męczył się.

Twój

[odręczny podpis]

78 Fidel Castro (1926–2016), rewolucjonista i polityk komunistyczny, przywódca rewolucji kubańskiej, w 1959 r. przejął całość władzy na Kubie, której był wieloletnim dyktatorem.

79 Carlos Franqui (1921–2010), towarzysz Fidela Castro, dysydent. Hellerowi zapewne chodzi o książkę: C. Franqui, *Diary of the Cuban Revolution*, Viking Press, New York 1980.

80 Chodzi zapewne o francuski przekład *Innego świata*: G. Herling-Grudziński, *Un monde à part*, Denoël, Paris 1985.

81 Jorge Semprún (1923–2011), pisarz, filozof i polityk komunistyczny, do 1964 r. członek Komunistycznej Partii Hiszpanii, następnie na emigracji we Francji, autor przedmowy do wydania *Innego świata*, wydane w 1985 r. przez wydawnictwo Denoël.

82 Boris Souvarine, właśc. Boris Lifszyc (1895–1984), francuski dziennikarz o pochodzeniu ukraińskim, działacz komunistyczny i historyk, jeden z najgłośniejszych krytyków stalinizmu.

[Paryż] 3.8.86

Drogi Gustawie,

po powrocie z Helsinek znalazłem twoje wycinki o Gorkim: włoska prasa pisała o nim więcej, niż sowiecka, a francuska – ani słowa⁸³! Później dostaliśmy kartkę z Capri.

Ogromne dzięki za pamięć. My przygotowujemy się do wyjazdu za ocean – popatrzeć, jak postępuje tam finlandyzacja.

Jednym z najbardziej interesujących momentów życia w Helsinkach był widok tłumów obywateli sowieckich, odwiedzających swoich sąsiadów, udających się na plac Senatorski, żeby sfotografować się na tle pomnika cara-oswobodziciela Aleksandra II⁸⁴. Na cokole pomnika znajduje się data jego wizyty w księstwie – 1863 r. Sowieccy ludzie, patrząc na cyfrę, widzieli w niej rok urodzenia i pytali jeden drugiego: a kiedyż on zmarł?

[Z USA] Wracamy do Paryża (jeśli będziemy żywi, jak pisał Lew Tołstoj⁸⁵) 30 października⁸⁶.

Może jeszcze cię zastaniemy.

Twój

Drogi Gustawie, korzystam z okazji i dopisuję parę słów. Była u nas Marta ze swoją koleżanką, było nam bardzo, bardzo miło, bo ją naprawdę lubimy, i koleżanka sympatyczna i inteligentna. Chciałam bardzo, aby jeszcze raz przyszły i miałam zadzwonić, ale tak byłam zalatana (różne sprawy administracyjne), że nie zadzwoniłam. Wytłumacz jej, niech mi nie ma za złe. Jak będzie w Paryżu niech dzwoni.

Serdeczne pozdrowienia dla Lidii i oczywiście dla Marty. To bardzo fajna dziewczyna, mało takich!

Do zobaczenia
Żenia [Eugenia Heller]

83 Maksym Gorki mieszkał we Włoszech w latach 1906–1913 (na wyspie Capri) oraz 1922–1932 (w mieście Sorrento, pod Neapolem).

84 Aleksander II Romanow (1818–1881), cesarz rosyjski i wielki książę Finlandii w latach 1855–1881, autor programu reform polityczno-gospodarczych, zamordowany w zamachu. Był darzony sympatią w Finlandii, ze względu na to, że jego reformy zwiększyły autonomię Wielkiego Księstwa. Po jego śmierci Finlandczycy zorganizowali konkurs na wystawienie mu pomnika, jego zwycięzcami i autorami dzieła byli Johannes Takanen i Walter Runeberg.

85 Lew Tołstoj (1828–1910), powieściopisarz, dramaturg i myśliciel, przedstawiciel realizmu, klasyki literatury światowej. Stworzył system filozoficzno-etyczno-moralny, zwany tołstoizmem, opierający się na miłosierdziu chrześcijańskim, pacyfizmie i mistycyzmie. Cytat *jeśli będziemy żywi*, który przytacza Heller to jedno z ulubionych „powiedzonek” Tołstoja, które często występuje zarówno w jego notatkach i dziennikach, jak i korespondencji. Michaił Heller wielokrotnie używał go korespondując ze swymi przyjaciółmi.

86 Wyprawa Hellerów do USA nie doszła do skutku – Eugenia Heller trafiła do szpitala na początku września i zmarła 23 września 1986 r.

[Paryż] 15.3.[po 1986 r.]

Drogi Gustawie,

piszę do ciebie tylko po to, żeby powiedzieć, że mam u siebie na stole katalog wystawy Krystyny⁸⁷ – przeglądając go, wspominam, jacy byliśmy razem z Żenią podekscytowani, gdy przeczytaliśmy zapis w „Dzienniku” o twojej rzymskiej przechadzce⁸⁸. Teraz rozumiem to wszystko o wiele lepiej – ból, tęsknotę...

Ściskam, twój
[odręczny podpis]

~

[Ischia] 23 lipca 88

*Skwiernyj aniekdot*⁸⁹ jest genialny, zwłaszcza dzisiaj, wykorzystałem go w komentarzu dla „Kultury”⁹⁰.

Także tutaj leczy się artretyzmy i reumatyzmy, ale spokojniejsze jest Abuno⁹¹, w stylu (jak twierdził Stempowski⁹²) dziewiętnastowiecznych kurortów. Ściskam Cię mocno

Gustaw

Saluti [fragment nieczytelny]

Lidia

87 Krystyna Herling-Grudzińska, z d. Stojanowska (1915–1952), malarka, członkini koła polskich malarzy Pro Arte, pierwsza żona Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, popełniła samobójstwo w 1952 r. Katalog wystawy, o którym pisze Heller, pochodził zapewne z przełomu 1986 i 1987 r. Od grudnia 1986 r. do stycznia 1987 r. miała miejsce wystawa prac artystki w krakowskiej Galerii „Inny Świat”, a od stycznia do lutego 1987 r. w Muzeum Archidiecezji Warszawskiej. Zob. Z. Kudelski, *Studia o Herlingu-Grudzińskim*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1998, s. 301, przyp. 41.

88 Biorąc pod uwagę śmierć Eugenii Heller we wrześniu 1986 r., można założyć, że Heller ma na myśli jeden z następujących zapisów diarystycznych Herlinga: G. Herling-Grudziński, *Dziennik pisany nocą*, „Kultura” 1984, nr 7–8, s. 3–19; G. Herling-Grudziński, *Dziennik pisany nocą*, „Kultura” 1985, nr 3, s. 18–30; G. Herling-Grudziński, *Dziennik pisany nocą*, „Kultura” 1986, nr 3, s. 3–13.

89 *Skwernyy anekdot (Paskudna historia)*, opowiadanie satyryczne Fiodora Dostojewskiego z 1862 r.

90 We wrześniowym numerze „Kultury” z 1988 r. ukazał się tekst Gustawa Herlinga-Grudzińskiego *Paskudna historia*, w którym Herling z jednej strony zreferował opowiadanie Fiodora Dostojewskiego o tym tytule, a z drugiej zawarł uwagi na temat reform Gorbaczowa. Zob. G. Herling-Grudziński, *Paskudna historia*, „Kultura” 1988, nr 9, s. 9–13.

91 Właśc. Abano Terme, miasto w północnych Włoszech, miejsce turystyczne, przyciągające przede wszystkim znajdującymi się tam źródłami siarczanymi.

92 Jerzy Stempowski (1893–1969), dziennikarz, pracownik administracji państwowej w II Rzeczypospolitej, po 1939 r. na emigracji. Od 1946 r. współpracował z paryską „Kulturą”, na łamach której prowadził rubrykę „Pamiętnik niespiesznego przechodnia”, był jednym z najważniejszych autorów czasopisma w pierwszym okresie jego funkcjonowania.

[Paryż] 1.8.88

Drogi Gustawie, dziękuję za kartkę z Ischii. Wysyłam ci coś do „letniego czytania”. Nie uciekniemy od Dostojewskiego⁹³. Znasz „płyn Żdanowa”⁹⁴?

Serdeczne pozdrowienia dla Lidii,

twój

[odręczny podpis]

[Neapol] 18.10.88

Mój Drogi,

Przesyłam Ci syntetyczny wizerunek Związku Sowieckiego.

Ciężka z Tobą sprawa. Nie odzywasz się, miałem nadzieję że zatelefonujesz po powrocie⁹⁵ i umówimy się na ostatnią kawę.

Neapol kocha Gorbaczowa⁹⁶, bo przykazał włoskiej delegacji rządowej, żeby nie dopuściła do zniszczenia centro storico di Napoli⁹⁷.

Wiesz już zapewne, że Łabędziowi amputowali drugą nogę. Byłem u niego w Ealing Hospital. Straszne!

Ściskam

Gustaw

[Paryż] 9.2.89

Drogi Gustawie,

dziękuję za *Danae*⁹⁸ – Tycjan był wielkim artystą, doskonale rozumiał kobiety. Nie wiem, czy słuchałeś naszej radiowej rozmowy – była zabawna. Dopóki dotyczyła pisarza – wszyscy mówili jednym głosem: świetny, wielki, wspaniały. Ale jak tylko

93 Fiodor Dostojewski (1821–1881), pisarz i myśliciel, klasyk literatury światowej, autor *Zbrodni i kary*, *Biesów* czy *Braci Karamazow*.

94 Opracowany w latach czterdziestych XIX w., przez zespół kierowany przez rosyjskiego naukowca, N. I. Żdanowa, „płyn Żdanowa” miał mieć zastosowanie niwelujące odór (na przykład zwłok ludzkich).

95 Michaił Heller pod koniec września 1988 r. przebywał we Włoszech – z wykładami, ale zarezerwował sobie również tydzień na spędzenie czasu w Abano Terme.

96 Michaił Gorbaczow (ur. 1931), sowiecki polityk, w latach 1985–1991 Sekretarz Generalny KC KPZR, autor demokratyzujących reform w Związku Sowieckim, określanych skrótowo jako „pierestrojka”. Michaił Heller był autorem krytycznej książki na temat jego rządów: M. Heller, *Siódmy sekretarz*, przeł. Julia Juryś, FIS, Lublin 1993.

97 Neapolitańskie historyczne centrum miasta zostało wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO w 1995 r.

98 *Danae*, obraz Tycjana, namalowany w latach 1545–1546, przechowywany w Neapolu. Przedstawia postać z mitologii greckiej, Danae, którą odwiedza Zeus, w postaci złotego deszczu.

ktos wspomniał o publicyście, Adam⁹⁹ wybuchnął. A na koniec napadł na Pomiana¹⁰⁰ zupełnie po leninowsku.

Dlaczego Rosjanki milczą – nie mam pojęcia. Milczenie Iriny Al.[eksiejewny Iłowajskiej-Alberti] mogę wyjaśnić jej chroniczną nieobecnością: podróżuje więcej niż Marco Polo. A Natasza¹⁰¹? To zagadka. Być może przetłumaczyła, opublikowała i zapomniała. Trafnie zauważył kompozytor Verdi¹⁰²: *sierdce krasawicy...*¹⁰³

Czekam w Paryżu – będziemy świętować dwudziestolecie mojej pracy na łamach „Kultury”,

Ściskam, twój
[odręczny podpis]

Neapol 15 sierpnia 1992

Drogoj Misza, Mój Drogi,

Dostaję „Russką Myśl”¹⁰⁴, ale dość nieregularnie (z winy poczty włoskiej), zaginał po drodze numer z 24 lipca, dopiero wczoraj Jerzy przysłał mi stronicę z Twoim artykułem o *Innym świecie*. Serdecznie Ci dziękuję, oczywiście jak wszystko co piszesz (przeeglądy prasy w „Kulturze”, „Głazami istorika” w R.M.) artykuł jest bardzo dobry.

Możesz sobie pewnie wyobrazić, jak bardzo cierpię nad przerwaniem moich wyjazdów do Paryża. Ale mój kardiolog jest nieubłagany, czuję zresztą że ma rację, zwłaszcza że nie chcę poddać się operacji by-pass. Jerzemu [Giedroyciowi] staram się pomagać na odległość, kupiłem sobie specjalnie w tym celu fax. Martwi mnie, rzecz jasna, także to że skończyły się nasze paryskie spotkania i rozmowy, teraz mogę już liczyć tylko na to, że znowu Suor Orsola¹⁰⁵ zaprosi Cię do Neapolu.

Życie moje jest obecnie dość nudne, ostrożne, monotonne, właściwie siedzę w areszcie domowym. Jedyna zaleta to fakt, że w takiej sytuacji dużo więcej piszę

99 Prawdopodobnie chodzi o Adama Michnika (ur. 1946), historyka, pisarza, publicystę i działacza politycznego związanego z KOR i „Solidarnością”.

100 Krzysztof Pomian (ur. 1934), filozof, historyk, pracownik naukowy Uniwersytetu Warszawskiego. Od 1972 r. na emigracji we Francji. Był współpracownikiem paryskiej „Kultury”, przeprowadził cykl rozmów z Jerzy Giedroyciem, który opublikowano pod tytułem *Autobiografia na cztery ręce* (1994).

101 Natalia Gorbaniewska (1936–2013), poetka, dysydentka, dziennikarka i tłumaczka literatury polskiej, przebywająca od 1975 r. na emigracji w Paryżu. W 2005 r. przyznano jej polskie obywatelstwo.

102 Giuseppe Verdi (1813–1901), kompozytor romantyczny, znany przede wszystkim jako autor oper.

103 Heller nawiązuje do arii *La donna è mobile* z opery *Rigoletto* Giuseppe Verdiego. Aria, w najpopularniejszym rosyjskim tłumaczeniu Piotra Kałasznikowa, rozpoczyna się od słów: *Serdse krasawits // Sklonno k izmene // I k peremene, // Kak veter maya*, co dosłownie można przetłumaczyć, jako: *Serce piękności // Skłone do zmian // I do przemian // Jak majowy wiatr*.

104 „Russkaja mysl”, tygodnik literacko-polityczny rosyjskiej emigracji w Paryżu, ukazujący się od 1947 r. Michaił Heller był jego częstym współpracownikiem, a od 1990 r. prowadził tam miesięczną kronikę „Głazami istorika”.

105 Università degli Studi Suor Orsola Benincasa, prywatny uniwersytet w Neapolu, założony w 1895 r.

niz w przeszłości, no bo co innego mam robić? Mój dziennik po włosku miał duże powodzenie¹⁰⁶, masa dobrych recenzji, dobra sprzedaż (a propos: mój wydawca Feltrinelli¹⁰⁷, zachęcony tym sukcesem, zamierza na początku przyszłego roku wznowić *Inny Świat*¹⁰⁸). Dziennik zamierza też wydać wielki wydawca londyński Harvill-Collina¹⁰⁹, który właśnie wydał tom moich opowiadań w taniej edycji¹¹⁰. Na początku przyszłego roku powinien się też ukazać u Gallimarda tom moich opowiadań¹¹¹. Powinienem więc być zadowolony, ale przecież mimo moich 73 lat chciałoby się jeszcze gdzieś wyjechać, do Polski, do Rosji, do cudownej Pragi czeskiej.

Misza, napisz parę słów o sobie, jak się czujesz, co robisz, jak rośnie i pnie się do góry Twoja wnuczka.

Ściskam Cię mocno i raz jeszcze dziękuję za artykuł w R.M.
Gustaw

[Paryż] 15 stycznia 1994

Drogi Gustawie,

każdego miesiąca, po przeczytaniu twoich tekstów w „Kulturze”, chcę się i napisać ci, jak podobało mi się to, co napisałeś, jak jest mi do tego blisko. Dziś otrzymałem styczniowy numer i przeczytałem twój *Portret wenecki*¹¹² – zebrałem się – piszę do ciebie, żeby powiedzieć: znów poruszył mnie twój tekst. Napisałeś, lepiej ode mnie, o tym, czym się zajmuję: o przeszłości, o pamięci, o miłości, a także – o Wenecji. Jedną z naszych ostatnich wypraw z Żenią był wyjazd do Wenecji. Potrzebny jest jeszcze jeden temat – starzenie się.

Dawno temu, nie rozumiejąc jeszcze w pełni znaczenia tego tematu, przeczytałem opowieść Jurija Oleszy¹¹³ o starzeniu się. Autor *Zawiści* chciał napisać swoją *Śmierć Iwana Iljicza*¹¹⁴. Myślę o niej od czasu do czasu, choć nie czytałem jej ponownie. Głównym znakiem umierania było – jak pisał Olesza – znikanie rzeczy. Bohater opowieści zachorował – nie mógł już jeździć do dalekich krajów, wtedy jego krąg zaczął się stopniowo zwężać. A w końcu jest w łóżku, zamknięty w czterech ścianach pokoju, zamknięty w granicach łóżka...

106 G. Herling-Grudziński, *Diario scritto di notte*, przeł. Donatella Tozzetti, Feltrinelli, Milano 1992.

107 Mediolański dom wydawniczy założony w 1954 r. przez Giangiacomo Feltrinelliego, publikował książki Herlinga od 1992 r.

108 G. Herling-Grudziński, *Un mondo a parte*, przeł. Gaspere Magi, Feltrinelli, Milano 1994.

109 Do planowanego wydania nie doszło. Fragmenty „Dziennika pisanego nocą” w przekładzie na język angielski wydało w 1995 r. wydawnictwo Viking, zob. G. Herling-Grudziński, *Volcano and Miracle: a selection from the journal written at night*, przeł. Ronald Strom, Viking, London 1995.

110 G. Herling, *The island: three tales*, przeł. Ronald Storm, Harvill, London 1992.

111 G. Herling, *L'île: et autres récits*, przeł. Thérèse Douchy i Cristina Campo, Gallimard, Paris 1992.

112 G. Herling-Grudziński, *Portret wenecki*, „Kultura” 1994, nr 1–2, s. 30–53.

113 Jurij Olesza (1899–1960), poeta, prozaik i dramaturg, członek odeskiej grupy literackiej Zielona Lampa. Jego najgłośniejszym dziełem była powieść, debiut prozatorski, *Zawiść* z 1927 r.

114 Powieść Lwa Tołstoja napisana w latach 1882–1886.

Obserwuję to zjawisko, przede wszystkim, w kręgu swoich przyjaciół. Są tego różne przyczyny. Moja podróż do Moskwy uświadomiła mi, że niegdysiejsi bliscy ludzie – wciąż zdrowi i całkiem żywi – przestają być interesujący. Życie nas rozdzieliło. Piszę ci to wszystko, żeby powiedzieć, że bardzo żałuję, że nie przyjeżdżasz do Paryża i nie spotykamy się już u „Prefekta” albo jak dawniej w „Printanii”.

Korzystając z okazji, życzę tobie i Lidii szczęśliwego Nowego Roku, spełnienia wszystkich życzeń. Przekaż Marcie moje najlepsze życzenia,

Twój
[odręczny podpis]

~

Neapol, 30 stycznia 94

Misza, Kochany Przyjacielu,

Nie masz pojęcia jak wielką przyjemność sprawił mi Twój list. Nie tylko dlatego że podobał Ci się mój *Portret wenecki*, a wiesz jak cenię Twoje zdanie. Dlatego przede wszystkim, że po bardzo długim czasie nawiązaliśmy znowu kontakt. Tęsknię do Ciebie, tęsknię do naszych rozmów u „Prefekta” i w „Printanii” (już jej nie ma), w Twoim mieszkaniu. Ja do Paryża jechać nie mogę, a Włosi tak teraz redukują wydatki, że bardzo wątpię czy Suor Orsola zaprosi znowu grupę rosyjskich i zachodnich „sowietologów”. Zresztą o co ich dziś pytać: czy Jelcyn¹¹⁵ utrzyma się jeszcze długo, czy Żyrinowski¹¹⁶ zdobędzie władzę? Rzeczy o wiele mniej ważne od wielogodzinnych roztrząsań, co Breżniew¹¹⁷ (nie mówiąc już o Stalinie) chciał powiedzieć w takim a takim słowie, od którego może zależeć przyszłość świata...

Ale obcuję z Tobą dzięki Twoim stałym rubrykom w „Kulturze” i w „Russkoj Mysli”. Na ogół zgadzam się z Twoimi opiniami i ocenami.

Wybieram się na maj do Polski, w tym roku mój kardiolog mi chyba pozwoli (w zeszłym nie pozwolił). Pojadę z ciężkim sercem do mojej neo-komunistycznej ojczyzny, dłużej zwlekać nie mogę, ostatecznie w maju kończę 75 lat i jestem jednak chory na serce...

Ściskam Cię bardzo, bardzo mocno
Gustaw

115 Borys Jelcyn (1931–2007), polityk, przeciwnik Michaiła Gorbaczowa, uznawany za głównego autora demokratycznej transformacji Rosji po rozpadzie ZSRR. W latach 1991–1997 był prezydentem Federacji Rosyjskiej. Pod koniec 1993 r. w Rosji miał miejsce kryzys konstytucyjny – Rada Najwyższa zdjęła Jelcyna z urzędu, ten natomiast zdławił bunt parlamentu za pomocą wojska.

116 Władimir Żyrinowski (ur. 1946), polityk, deputowany i wiceprzewodniczący rosyjskiej Dumy Państwowej, założyciel Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji. W grudniu 1993 r. kierowana przez niego partia uzyskała prawie 23% poparcia w wyborach parlamentarnych, zajmując pierwsze miejsce spośród trzynastu komitetów, którym udało się dostać do Dumy, partia nie stworzyła jednak rządu.

117 Leonid Breżniew (1906/1907–1982), sowiecki polityk, sekretarz generalny KC KPZR w latach 1964–1982.

P.S. W warszawskiej „Polityce”¹¹⁸ z 11 grudnia ukazało się moje żartobliwe opowiadanko *Rosyjski niedźwiedź*¹¹⁹ (zostało teraz przełożone na włoski i ogłoszone w mediołańskim miesięczniku „Linea d’ombra”), chciałbym bardzo żebyś je przeczytał, Jerzy zachował na pewno ten numer „Polityki”, bo jest tam także wywiad z nim. Zastanawiam się, czy Irina Aleksiejewna (zanim zostanie kanonizowana przez obecnego papieża) nie wydrukowałaby *Niedźwiedzia* w R.M., nie zważając na to że jest „gorszące” (mowa o prezerwatywach). Niech czytelnicy R.M. też się czasem trochę pośmiają.

Bibliografia

Archiwa:

Archiwum Gustawa Herlinga-Grudzińskiego: Fondazione „Biblioteca Benedetto Croce”; skany Biblioteki Narodowej.

Archiwum Instytutu Literackiego w Le Mesnil-le-Roi. Korespondencja Redakcji.

Archiwum Biblioteki La Contemporaine w Nanterre; Fonds Michel Heller, F delta res 928.

Literatura:

Carr H. E., 1978, *History of Soviet Russia*, t. 1–14, MacMillan Press, London.

Filipowicz M., 2007, *Emigranci i jankesi*, Wydawnictwo KUL, Lublin.

Franqui C., 1980, *Diary of the Cuban Revolution*, Viking Press, New York.

Geller M., 1974, *Kontsentratsionnyy mir i sovetskaya literatura*, Overseas Publications Interchange Ltd, London.

Geller M., Nekrich A., 1982, *Utopiya u vlasti: Istoriyasovet-skogo Soyuza s 1917 goda do nashikh dneyb*, Overseas Publications Interchange Ltd, London.

Gerling-Grudzinskiy G., 1976, *Sem’ smertey Maksima Gor’kogo*, „Kontinent”, №8, s. 303–337.

Giedroyc J., Pomian K., 1994, *Autobiografia na cztery ręce*, Czytelnik, Warszawa.

Heller M., 1973, *Platonov*, „Settanta”, nr 36, s. 49–54.

Heller M., 1974, *Le Monde concentrationnaire et la littérature soviétique*, L’Age d’Homme, Lausanne.

Heller M., 1974, *Świat obozów koncentracyjnych a literatura sowiecka*, Instytut Literacki, Paryż.

Heller M., 1975, *Lenin, Parvus and Solzhenitsyn*, „Survey”, vol. 21 no 4, s. 188–195.

118 „Polityka”, tygodnik społeczno-polityczny, ukazujący się od 1957 r. w Warszawie.

119 G. Herling-Grudziński, *Rosyjski niedźwiedź*, „Polityka”, 1993, nr 12 (26), s. 1–3.

- Heller M., 1975, *Survivors from Utopia*, „Survey”, vol. 21 no 3, s. 155–167.
- Heller M., 1982, *Sous le regard de Moscou: Pologne (1980–1982)*, Calmann-Lévy, Paris.
- Heller M., 1993, *Siódmy sekretarz*, przeł. Julia Juryś, FIS, Lublin.
- Heller Michel. *Inventaire*, 2009, oprac. Alexandre Goriounov, Nanterre.
- Herling G., 1992, *L'île: et autres récits*, przeł. Thérèse Douchy i Cristina Campo, Gallimard, Paris.
- Herling G., 1992, *The island: three tales*, przeł. Ronald Storm, Harvill, London.
- Herling-Grudziński G., 1984, *Dziennik pisany nocą*, „Kultura”, nr 7–8, s. 3–19.
- Herling-Grudziński G., 1985, *Dziennik pisany nocą*, „Kultura”, nr 3, s. 18–30.
- Herling-Grudziński G., 1985, *Un monde à part*, Denoël, Paris.
- Herling-Grudziński G., 1986, *Dziennik pisany nocą*, „Kultura”, nr 3, s. 3–13.
- Herling-Grudziński G., 1988, *Paskudna historia*, „Kultura”, nr 9, s. 9–13.
- Herling-Grudziński G., 1992, *Diario scritto di notte*, przeł. Donatella Tozzetti, Feltrinelli, Milano.
- Herling-Grudziński G., 1993, *Rosyjski niedźwiedź*, „Polityka”, nr 12 (26), s. 1–3.
- Herling-Grudziński G., 1994, *Portret wenecki*, „Kultura”, nr 1–2, s. 30–53.
- Herling-Grudziński G., 1994, *Un mondo a parte*, przeł. Gaspare Magi, Feltrinelli, Milano.
- Herling-Grudziński G., 1995, *Volcano and Miracle: a selection from the journal written at night*, przeł. Ronald Strom, Viking, London.
- Herling-Grudziński G., 1997, *Siedem śmierci Maksyma Gorkiego* [w:] G. Herling-Grudziński, *Godzina cieni: eseje*, Warszawa, s. 299–331.
- Jerofiejew W., 1975, *Moscou-Pétouchki*, przeł. Annie Sabatier i Antoine Pingaud, Albin Michel, Paris.
- Katalog Archiwum Gustawa Herlinga-Grudzińskiego*, 2019, oprac. J. Borysiak, Biblioteka Narodowa, Warszawa.
- Kudelski Z., 1998, *Studia o Herlingu-Grudzińskim*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Mandel'shtam N., 1970, *Vospominaniya*, Izdatel'stvo imeni Chekhova, N'yu-York.
- Mandel'shtam N., 1972, *Vtoraya kniga*, YMCA-PRESS, Paris.
- Platonov A., 1972, *Chevengur*, YMCA-PRESS, Paris.
- Salvadori M., 1952, *The Rise of Modern Communism*, Holt, New York.
- Solzhenitsyn A., 1975, *Lenin v Tsyurikhe: glavy*, YMCA-PRESS, Paris.

Venturi F., 1960, *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in 19th Century Russia*, Knopf, New York.

Zilli V., 1963, *La Rivoluzione Russa del 1905: la formazione dei partiti politici (1881–1904)*, Napoli Istituto Italiano, Napoli.

STRESZCZENIE

Gustaw Herling–Grudziński – Michaił Heller. Korespondencja w latach 1972–1994

Opracowany zbiór listów Gustawa Herlinga-Grudzińskiego i Michaiła Hellera jest zaledwie drobnym świadectwem relacji, jaka połączyła tych dwóch wybitnych intelektualistów – polskiego i rosyjskiego emigranta. Obaj byli niezwykle silnie doświadczeni przez represyjny system sowiecki, jednak u obu z nich znajdujemy silną fascynację kulturą, umysłowością – może wręcz „cywilizacją” – rosyjską. Nie może zatem dziwić, że znajdowali oni wspólne tematy do rozmów i sporów, mieli tych samych znajomych, czytali te same książki. W pewnym sensie każdy z nich odnalazł w drugiej osobie swego rodzaju „bratnią duszę”, partnera intelektualnego a w końcu również przyjaciela.

Korespondencja pełniła w ich relacji raczej rolę uzupełniającą, dodatkową, była tylko jednym z wielu dostępnych sposobów kontaktowania się. Obaj często spotykali się w Paryżu i we Włoszech, słynne stały się „rosyjskie obiady” u Michaiła i Eugenii Hellerów, które Herling bardzo ciepło wspominał. Autor *Innego świata*, jako współtwórca i jedna z najważniejszych osób w gronie redakcyjnym „Kultury”, miał również stały kontakt z Hellerem-publicystą, drukującym w periodyku Instytutu Literackiego comiesięczne przeglądy prasy sowieckiej. Polski emigrant pisał również dwukrotnie przedmowy do książek Rosjanina. Ważnym elementem w korespondencji – a zapewne również w ich życiu – było wzajemne pośredniczenie w kontaktach z osobami trzecimi: poprzez przekazywanie namiarów, listów, artykułów czy wycinków prasowych.

Mimo że „wybrakowana”, zawierająca oczywiste „dziury” (czy to spowodowane zaginięciem listów, czy też po prostu urwaniem ich wymiany) korespondencja pokazuje jednak, w jaki sposób ewoluowała znajomość Michaiła Hellera i Gustawa Herlinga-Grudzińskiego. Stanowi ważne źródła dla odtworzenia fragmentów biografii ich obu i – w szerszym kontekście – mówi nam nieco o stosunkach wewnątrz środowiska „Kultury”, również o kontaktach tego środowiska z emigracją rosyjską.

SŁOWA KLUCZOWE

Michaił Heller, Gustaw Herling-Grudziński, korespondencja, emigracja, Instytut Literacki, „Kultura”

ABSTRACT

Gustaw Herling–Grudziński – Mikhail Heller. Correspondence in the years 1972–1994

The compiled collection of letters from Gustaw Herling-Grudziński and Mikhail Heller is only a small testimony to the relationship between these two outstanding intellectuals – a Polish and a Russian emigrant. Both of them were very strongly experienced by the repressive Soviet system, but in both of them we find a strong fascination with the Russian culture, mentality – maybe even “civilisation”. It is not surprising, then, that they found common topics for talks and disputes, had the same friends, and read the same books. In a sense, each of them found in the other person a kind of “soul mate”, an intellectual partner and finally a friend. Correspondence played a rather complementary and additional role in their relationship, it was only one of the many available methods of contact. They both met frequently in Paris and Italy, the “Russian dinners” with Mikhail and Eugenia Heller became famous, which Herling remembered very fondly. The author of the “Inny Świat”, as a co-creator and one of the most important people in the editorial group of “Kultura”, also had constant contact with Heller – an author who printed monthly reviews of the Soviet press in the periodical of the Literary Institute. The Polish émigré also wrote two forewords to the Russian’s books. An important element in the correspondence – and probably also in their lives – was the mutual mediation in contacts with the third parties: by providing leads, letters, articles or press clippings.

Despite the fact that the correspondence is “defective”, containing obvious “holes” (whether it is caused by the loss of the letters or simply the interruption of their exchange), the correspondence shows how the acquaintance of Mikhail Heller and Gustaw Herling-Grudziński evolved. It is an important source for recreating the excerpts from the biographies of both of them and – in a broader context – tells us a bit about the relations within the community of “Kultura” and the contacts of this community with the Russian emigration.

KEY WORDS

Michel Heller, Gustaw Herling-Grudziński, correspondence, emigration, Literary Institute, “Kultura”